

5.

Cím és szövegtípus

SKUTTA FRANCISKA

Bevezetés

Köztudomású, hogy a szövegek szerkezete – az egyedi különbségeken túl – szükségképpen hordoz olyan jellemző tulajdonságokat, amelyeknek alapján megpróbálhatjuk őket típusokba sorolni. Ez vonatkozik többek között a koherenciát biztosító eljárásokra is. Bár ez utóbbiak természetesen a szöveg egészét érintik, jelen tanulmányomban csak a szöveg egy kitüntetett pontján megvalósuló koherenciát mutatom be, közelebbről a szöveg címének kapcsolatát az illető szövegtípussal, konkrét szöveganyagon végzett elemzés alapján. A *koherencia* szót itt meglehetősen tág értelemben, általánosan felfogott ’összefüggés’ jelentésben használom: azt vizsgálom, hogy a címnek melyek azok a jellegzetességei, amelyek következtetni engednek az általa megjelölt szöveg típusára.

A *szövegtípus* vitatott fogalmát Egon Werlich úgy határozza meg, mint „a szövegstrukturálás ideáltipikus normái”,¹ melyek a szövegben uralkodó szekvencia jellege szerint alkotnak egy-egy szövegtípust. A hierarchikus szövegtipológiai modellben, melyben az általános szövegfogalom és az egyes szövegpéldányok között Werlich további szinteket tételez, az általa megállapított öt *szövegtípus* – narratív, deskriptív, expozitív, argumentatív, instruktív – fölötté áll az objektív, illetőleg szubjektív beállítottságú *szövegformáknak*, valamint ezek műfaji *változatainak*.² Ebben az értelemben az itt vizsgálandó szöveganyag két szövegtípust képvisel, és bár mindkettő több szövegforma-változatban nyilván-

¹ „idealtypische Normen für Textstrukturierung” (Werlich 1975: 39).

² A modell szintjei tehát a következők: „Text – Texttyp – Textform – Textformvariante – Textexemplar” (Werlich 1975: 45). Az egyes típusokat jellemzik egyrészt a „tematikus szövegbázisok” (*thematische Textbasen*), másrészt az uralkodó szekvenciatípusok (Werlich 1975: 30–38). Valamennyi típus objektív vagy szubjektív szövegformát mutat, ezeken belül különböztethetők meg a szövegforma-változatok, melyek lényegében megfelelnek a köznapi értelemben vett *műfajoknak* (a kifejezést nem korlátozva az irodalomra). Az objektivitás/szubjektivitás szigorú szembeállítása helyett érdekesebb lenne pólusokról és átmenetekről beszélnünk, de ettől a kérdéstől tanulmányomban eltekintek. – Werlichéhez részben hasonló tipológiát állított fel Jean-Michel Adam (1992), melyben a narratív, deskriptív és argumentatív típus egyezik Werlich típusaival, de az expozitív (mely beolvasható a deskriptív típusba) felváltja az explikatív típus, végül pedig az instruktív szekvencia nem ad önálló típust, helyette külön vizsgálat tárgyát képezi a dialógus (szemben a többi, monologikus típussal).

nulhat meg, tanulmányomban – az egyszerűség és bizonyos fokú egységesség kedvéért – mindkét típust csak egy-egy műfaj példázza. Az „egységesség” elvének ugyan némileg ellentmond az, hogy nem pusztán egyetlen szövegtípussal foglalkozom, ugyanakkor két eltérő szövegegyüttes különbségeinek összevetése révén feltehetően az egyes típusjegyek is világosabban kirajzolódnak. A két elemzett szövegegyüttes és a bennük megnyilvánuló két szövegtípus tehát a következő: a XX. század első feléből származó magyar novellák a *narratív* típust képviselik, míg az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* c. tudományos folyóiratban közölt tanulmányok az *expozitív-argumentatív* típust jelentik meg.³ Megjegyzendő, hogy ez utóbbi besorolás nem olyan egyértelmű, mint a novella narratív szöveggé történő meghatározása, hiszen mind Egon Werlich, mind Jean-Michel Adam elméletében önálló típusokat alkotnak egyrészt az *expozitív/explikatív*, másrészt az *argumentatív* szövegek. A tudományos tanulmányok azonban véleményem szerint inkább egyesítik, mint elválasztják a két típust, mert egyszerre valósul meg bennük az emberi megismerés és gondolkodás Werlich által említett két folyamata: az *expozitív* típushoz kapcsolt „megértés” (*verstehen*) és az *argumentációt* jellemző „értékelés” (*urteilen*) (Werlich 1975: 40–41). A tudományos tanulmány tehát *expozitív* annyiban, amennyiben fogalmakat és azok viszonyait határozza meg analitikus és szintetikus eljárásokkal (Werlich uo.), de nem hiányozhat belőle egyfajta – nem érzelmeiktől vezérelt – *argumentáció*, vagyis bizonyos korábbi elméletek cáfolata és az új eredmények melletti logikus érvelés. Az azonban kétségtelen, hogy a szövegtípusokat sokszor nem lehet szigorúan elkülöníteni, mert megkülönböztető jegyeik bizonyos fokig „elmosódtak” (*unscharf*, Beaugrande–Dressler 1981: 193).⁴

³ A korpusz adatai a következők: novellák: *Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella* (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008; *20. századi magyar novellák – 1905–1920* (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011 (szintén 34 novella); tanulmányok: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (szerkesztő: Telegdi Zsigmond). Budapest: Akadémiai Kiadó, I (1963), II (1964, társszerkesztő: Kalmár László), III (1965), IV (1966), V (1967), összesen 70 szaktanulmány (bevezetők, utószók, kisebb közlemények, recenziók nélkül). A 138 cím megtalálható a *Függelékben*, a szerzők nevének rövidített jelzésével. – Részben hasonló elemzést már készítettem francia nyelvű korpusz alapján, melyben Maupassant novelláinak és Émile Benveniste nyelvészeti tanulmányainak bevezető szakaszában vizsgáltam a tematikus progressziót (Skutta 2013). Itt azonban számolni kellett – a típusjegyeken túl – a két szerző egyéni írásmódjával, a szövegeikben gyakran visszatérő megoldásokkal is.

⁴ E két szerző általános szövegnyelvészeti könyvének „Intertextualitát” c. fejezete ad (bevallottan) vázlatos szövegtipológiát (Beaugrande–Dressler 1981: 193), mely szerint a szövegek 3 típusba – *narratív*, *deskriptív*, *argumentatív* – sorolhatók a kommunikációban betöltött funkciójuk alapján (190–191). Ehhez képest nem egészen világos a szempontváltás, amikor a szerzők röviden, de önálló bekezdésekben tárgyalják az irodalmi –

A korpusz összeállításának indoklása

A tanulmányomban vizsgált szöveganyag természetesen önkényes válogatás eredménye, azonban a két szövegtípust képviselő szövegekben van néhány fontos közös vonás, ami indokolhatja párosításukat. Mindenekelőtt nincs nagy eltérés a két vizsgált műfajhoz tartozó szövegek hosszúságában: ha a körülmények engedik, egy novella vagy egy tanulmány általában egyetlen alkalommal – bár bizonyos időráfordítással és szellemi összpontosítással – végigolvasható (szemben egyrészt egy regényfolyammal, másrészt egy apróhirdetéssel). A kommunikációs helyzetből további hasonlóságok erednek, melyek leírhatók a jakobsoni modell hat tényezője alapján (Jakobson 1972: 234). Mind a novella, mind a tanulmány általában egyetlen, névvel azonosított, bizonyos körben ismert személy (vagy néhány személyből álló közösség) mint *feladó* nyelvi – írott formában továbbított – *üzenete* meghatározatlan számú és névvel nem feltétlenül azonosított *címzett* számára. A közös *kód* (valamely nyelv) ellenére a résztvevők között egyik esetben sem jöhet létre közvetlen *kontaktus*. E szövegek befogadása ugyanis rendszerint a feladótól térben és időben távol, magányos olvasás keretében történik, s így nem lehetséges azonnali (vagy sok esetben semmilyen) visszajelzés sem a novella, sem a tanulmány olvasójától. És bár értelmi-érzelmi reakció valószínűleg minden esetben születik, az csak ritkán fejeződik ki azonos médiumban, például válasz-novellaként, vagy ha igen – egymással vitázó tanulmányokban –, a válasz csak bizonyos késéssel és közvetett módon jut el a feladóhoz. Végül a jakobsoni modell hatodik tényezője, a *kontextus*, melyre az üzenet vonatkozik, mind a novella, mind a tanulmány esetében a valóság egy szelete. Itt azonban van egy lényeges különbség: a novella mindig konkrét történet révén, de az irodalmi fikció „kerülőútján”, esztétikai igénnyel közelíti meg azt a valóságot, melyet a tanulmány épp a konkrét jelenségektől elvonatkoztatott általános érvényű elmélet segítségével, tudományos objektivitással ír le.

A fentiekén túl néhány további közös vonás fedezhető fel magukban az üzenetekben és továbbításuk módjában. A novellák és a tanulmányok egyaránt a nyilvánosság számára készülnek, írott, nyomtatott formában, és általában kötetbe gyűjtve, címmel ellátva jelennek meg. Bár a novella vagy a tanulmány szerzőjének neve szerepel a kiadványban, személye magában a szövegben rejtve marad, illetőleg csak áttételesen mutatkozik meg, a szöveg címzettje pedig nem konkrét személy, hanem az „ideális olvasó”, aki nemcsak az ábrázolt valóságot ismeri valamennyire (saját tapasztalatból vagy megszerzett szaktudás révén), hanem a

köztük is külön a költői – szövegeket, majd a tudományos (és részben a didaktikus) szövegeket. Igaz, hogy a „valóságos világ” (*reale Welt*, 191–192) ábrázolásának módja szerepelhet szempontként, de ez a szempont annál mindenképp általánosabb, mint hogy csak e szövegtípusok azonosítására szolgáljon.

műfaj konvencióit is. Így többek között azt a formai megoldást, hogy a könyvben a novella, illetőleg a tanulmány nyomtatott szövegének sorai lapszélről lapszélre futnak (szemben például a versekkel, a drámaszövegekkel, vagy egyes reklámszövegek szabálytalan elhelyezkedésével), s hogy a nyelvi szöveg kiegészülhet más médiumokban megfogalmazott üzenetekkel, úgymint képi illusztrációk vagy – tanulmányok esetében – képletek, táblázatok. A hasonló felszíni megjelenésen túl közös a novellában és a tanulmányban a szöveg igényes megformálása, a koherenciának a köznapinál magasabb foka, hiszen ezek a szövegek nem a múltó pillanatnak és nem a közvetlen hasznosság jegyében születnek. Ennek megfelelően az olvasó sem spontán lép kapcsolatba a szöveggel (és rajta keresztül egy a számára inkább elvont szerzővel), hanem mintegy felkészül a szöveg befogadására azzal, hogy igyekszik elszigetelni magát a környezettől, és ráhangolódik az ábrázolt – fikatív vagy tényleges – világ megismerésére. És bár tisztában van a 'fikció' ~ 'valóság' ellentétével, mindkét esetben érzi a távolságot, sőt határt a szövegben (többé-kevésbé szubjektív vagy objektív módon) ábrázolt valóság és saját megszokott világa között. Az elbeszélő műfajok nyelvi és pragmatikai vonásairól értekezve Harald Weinrich ezt a „másik világba lépést”, a közvetlen környezettől való elszakadást és elengedettséget (*Entspanntheit*) tekinti a (szerző által irányított) befogadói magatartás döntő mozzanatának, és ezt az „elbeszél” világot (*erzählte Welt*) állítja szembe az állandó készenlélet (*Gespanntheit*) igénylő mindennapi érintkezés során „megbeszél” világgal (*besprochene Welt*).⁵ Úgy vélem azonban, hogy ez a szembeállítás kiterjeszhető a tudományos tanulmány olvasása és a mindennapi érintkezés közötti különbség megragadására is, legfeljebb az „elbeszél” világ helyett „elemzett” világnak hívhatnánk a tanulmányban ábrázolt univerzumot, amelybe éppúgy (bár nem ugyanúgy) „be kell lépni”, mint a művészileg megalkotott elbeszélés világába. Ez pedig akkor is közös vonása a novellának és a tanulmánynak, ha a kettőt más mércével mérjük, az egyikben az esztétikai értéket, a másikban a tudományos igazságot tekintve alapvetőnek.

A novella és a tudományos tanulmány e sok közös vonása kellő alapot nyújt ahhoz, hogy a továbbiakban már a két műfaj – s a bennük megnyilvánuló két szövegtípus – különbségeit keressük a címek összevetésével.

A cím

A szövegek vizsgálata során sokáig nem fordítottak különösebb figyelmet a cím mibenlétére, s ha születtek is a címről tanulmányok (kezdetben főképp preskriptív célzattal), az ún. „titrológia” csak az 1970-es években vált önálló kutatások tárgyává. E téren az egyik alapvető – és valószínűleg mindmáig legösszetettebb

⁵ Weinrich 1994: 33–38; 42–50.

– mű Leo H. Hoek 1980-ban kiadott könyve,⁶ amely rendkívül gazdag szempontrendszerrel kínálja a címek szemiotikai és pragmatikai jellemzéséhez. Hoek szerint a cím „autonóm, bár [a szövegtől] nem független elem”,⁷ s ezzel indokolja, hogy a cím leírható önmagában, de a szöveggel összefüggésben is. Később a narratológus Gérard Genette egy könyvfejezetben, ugyanakkor tágabb keretbe helyezve vizsgálja a címet mint a szöveget kísérő *paratextus* egy elemét.⁸ Tanulmányomban támaszkodok e két szerző munkáira, de csak részben, mivel mindketten szinte kizárólag irodalmi művek címeit elemzik, s így alig érintik a címek és a különböző szövegtípusok kapcsolatát. A továbbiakban tehát – anélkül, hogy a cím általános mibenlétéről kívánnék szólni – néhány kiemelt szempont mentén mutatom be a narratív és az expozítív-argumentatív szövegtípus példaszövegeinek címeiben rejlő – s az illető szövegtípusokkal összefüggésbe hozható – különbségeket.

A cím szókinccse

Különösebb elemzés nélkül is megállapítható, hogy a példaszövegek címeinek szókinccse általában világosan jelzi a szövegek tipológiai hovatartozását. A *novellák* címeiben szereplő szavak és kifejezések a művelt köznyelvhez tartoznak, nem igényelnek szaktudást, legfeljebb néhány esetben vetődik fel – az intertextualitás miatt –, hogy bizonyos mértékű klasszikus olvasottság, a címek által felidézett alapművek ismerete segíthet a tájékozódásban: *Egyiptomi József* (CsG), *Aladdin atyja sírjánál* (FM), *Gulliver tovább utazik* (SzaD). Sokkal gyakoribbak az olyan novellacímek, melyek jelöltje konkrét (bár fiktív), tulajdonnévvel vagy köznévvvel megnevezett „hétköznapi” személy (ill. személyek): *Zsuzsa* (IE), *Mariska és János* (NaL), *Az asszony* (KaF), *Széntolvajok* (MF), továbbá egy szokványos tárgy, hely, időpont vagy esemény: *Cipőcsokor* (KaF), *A fejsze* (MZs), *Kikötő* (GAE), *A kolostor előtt* (CsSzL), *Budai este* (KGy), *Éjjel, félelem után* (NaL), *Utcai baleset* (NaL), *Horváthné meghal* (NéL). A felidézett dolgok e változatosságával szemben az általános nyelvészet körébe tartozó hetven *tanulmány* címei között nincs egy sem, amely ne a nyelvre, illetőleg a nyelvtudományra utalna, közvetlenül vagy legalább tágabb megközelítésben; ez utóbbira lehet példa az a mindössze két cím, amelyekben csak a nyelvtudományt is magában foglaló általánosabb jelzőtudomány vagy annak fogalmi szerepelnek: *Szemiotikai jegyzetek* (PF), *Jel és jelölési érték* (BaJ). A többi cím azonban

⁶ Hoek: *La marque du titre. Dispositifs sémiotiques d'une pratique textuelle* (= A cím mint jelzés. Egy szövegalkotási gyakorlat szemiotikai eszközei).

⁷ „le titre est un élément autonome quoique non indépendant” (Hoek 1980: 2).

⁸ Genette: *Seuils* (= Küszöbök) (1987). A szóban forgó fejezet: „Les titres” (= A címek), 54–97.

közvetlenül a nyelvi jel, jelrendszer és struktúrák vonatkozásait, valamint a nyelvészet ágainak, elméleteinek, módszereinek és határtudományainak széles skáláját idézi fel a nélkülözhetetlen szakszókincs segítségével, melynek központi eleme, a *nyelv-* szótó mintegy harmincszor ismétlődik. A mindössze hat címben előforduló személynevek valaha élt nyelvészek nevei (Graur, Ries, Tesnière, Guiraud, Weisgerber, Brøndal), mellettük a címek e tudósok munkásságának egy-egy területét említik (ld. *ANyT* I. kötet). A szókincsre vonatkozó e néhány megjegyzésből és példából is nyilvánvaló az a lényeges – és egyáltalán nem meglepő – különbség, miszerint a novelláknak már a címei is magukban hordozzák az irodalmi művek egyetemességét,⁹ bennük a szókincs változatossága és bizonyos „hétköznapi lazasága” az ábrázolt világ kimeríthetetlen voltát sugallja, míg a tanulmányok címei a valóság sokkal szűkebb, ugyanakkor szakszerű fogalmakkal jól körülhatárolt területét jelölik ki.

A cím nyelvtani szerkezete

Valószínűleg nehezebb azonban kibontani a címek műfaji eltéréseit a nyelvtani szerkezet tekintetében. Itt ugyanis számolnunk kell egy műfajoktól, szöveg-típusoktól nagyjából független címadási szokással, mely egyúttal a cím egyik fontos szerepét hangsúlyozza. Hiszen amellet, hogy a cím rendszerint bejelenti a szöveg témáját, és esetleg arra is törekszik, hogy az olvasó érdeklődését felkeltse, elsősorban a szöveg megjelölésére és egyértelmű azonosítására szolgál¹⁰ – akár egy *név* –, s ezt hivatott tükrözni a címekben leggyakrabban előforduló nyelvtani szerkezet, a címet alkotó *főnévi csoport*, melynek kimondásával, elolvasásával felidézhető a szöveg a maga egészében, mint a többi szövegtől elkülönülő, meghatározott entitás. Megjegyzendő, hogy az ilyen tömör cím viszonylag újkeletű: a régebbi korokban a címet a szöveg kezdő szavai helyettesítették (a latin *incipit textus* kifejezés mintájára), később, még a XVIII. században is szívesen alkalmaztak a címek után hosszabb-rövidebb alcímeket, esetleg címetek kísérő vagy helyettesítő szinopszisokat, s ezek maguk is gyakran egy nevekkel, adatokkal zsúfolt címlapra kerültek. Feltehetően az olvasók természetes válasza volt erre a cím rövidített felidézése, s ebből alakulhatott ki a ma ismert címadási gyakorlat,¹¹ amely azonban nem feltétlenül zárja ki az alcím lehetőségét, különösen, ha azzal a szerző a szöveg műfaji hovatartozására utal: *Karácsonyi Ma-*

⁹ Hoek (1980: 21) ezt a megállapítást a regénycímekekkel kapcsolatban teszi, de véleményem szerint ugyanez érvényes a novellacímekre is.

¹⁰ A cím funkciójáról vö. Hoek 1980: 17. – Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 325) a címnek két alapvető funkcióját különíti el: *metatextuális* és *tartalmi* funkció.

¹¹ A címadás történetéről vö. Genette 1987: 54–73, és helyenként Hoek 1980: 5–16. – Főként magyar irodalmi és vallási szövegek, kódexek címeiről ad történeti áttekintést J. Soltész Katalin (1965: 174–187) és Balázs János (1985: 87–108).

donna – Regényes legenda, 1907 (BM); *A magyar szórend strukturalista vizsgálata (Problémavázlat)* (DL).¹²

A cím hosszúsága

A novellák és tanulmányok címeiben közös tehát a főnévi csoport szinte kizárólagos jelenléte,¹³ de ennek belső szerkezete, ezzel együtt hosszúsága már erősen különbözhet a két műfajra jellemző címekben.

A példaszövegek címeinek hossza – a *szavak száma* alapján – az egyetlen rövid szóból álló novellacímétől: *Béke* (SzaD) a tizenhárom szavas tanulmány-címig terjed: *A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális–funkcionális és történeti vizsgálata)* (KÁS). Ez a két véglet elég jól mutatja a címek hosszúság szerinti műfaji eloszlását, s ha eljárszunk a szavak számával, kiderül, hogy a novellacímek a viszonylag gyakori egyetlen szótól még a maximális öt szóig is csak ritkán jutnak el, míg a tanulmányok között egyáltalán nincs egyszavas cím, de kettőtől az említett tizenhárom szóig minden előfordul, bár kilenc szó után csak elvétve. A 68 *novella* címei között messze leggyakoribb a háromszavas cím (29), ezeket követik az egyszavas címek (18), majd a kétszavasok (13), s utánuk csak nagy különbséggel jönnek az ötszavasok (5), végül a négyzavasok (2). A 70 *tanulmány* címei között viszont kettőtől kilencig egyenletesebben oszlik el a szavak száma, nincs kiugró eset, hiszen a leggyakoribb, ötszavas címből 14 van, míg a háromszavasból 13, majd kis szünettel így következnek: négy szó (10), hét szó (9), hat szó (7), nyolc szó (5), végül a két határponton, a két- és kilencszavas címekből 4, ill. 3 található. Ezeket túl, a tízszavas és azon felüli tartományban összesen már csak 5 cím szerepel, melyek közül csupán a tizenkét szavas cím fordul elő 2 esetben. A teljes példaanyag 138 címe között mindössze egy igazán rendkívüli hosszúságú cím adódik, mégpedig – bizonyára nem meglepő módon – egy Karinthy-novella

¹² A műfajt jelölő címeket Genette *rematikus* címeknek nevezi, melyek mintha ezt fejeznék ki: 'Ez a szöveg regényes legenda/problémavázlat'. A műfaji megjelölés nélküli címek a szöveg témáját jelentik be, ezért *tematikus* címeknek nevezhetők. Vö. Genette 1987: 75–76; „Titres thématiques”, 78–82; „Titres rhématiques”, 82–85. – A műfaji megjelölés természetesen nem korlátozódik az alcímre: *Egy nőcsábító naplójából* (TJJ); *Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról* (AL). Azonban egy műfajt jelölő szó nem mindig eredményez rematikus címet: a *Régi regények* (KGy) tematikus cím, és egyébként sem adhatná egy novella műfaji meghatározását.

¹³ Ritkább eset, hogy a címben csak igealak szerepel, pl. Ady: *Köszönöm, köszönöm, köszönöm*. Roger Martin du Gard ifjúkori regényének címe egyetlen főnévi igenévből áll: *Devenir!* (= *Boldogulni*). Előfordulhat azonban mondatformájú cím, így a vizsgált korpuszban is (ld. alább).

címe és csipkelődő alcíme, mely nem kevesebb, mint tizenöt szóból áll: *Az ember és a kép (Diamonológ 1936-ból, színházakkal szemben nem kézirat, copyright nincs, bármelyik előadhatja)*. Ez azonban nemcsak hosszúságát, hanem képtelen tartalmát tekintve is egyedi eset, és inkább sorolható valamiféle „anticímek” kategóriájába.

Ezt a kivételes hosszúságú novellacímet most nem számítva a fenti adatokból az is megállapítható, hogy az idézett tizenhárom szavas cím nem az egyetlen jele annak, hogy a tanulmánycímek várhatóan hosszabbak a novellacímeknél. A két műfaj közötti eltérés ugyanis nemcsak a legrövidebb és leghosszabb címeket érinti, hanem megmutatkozik a *leggyakoribb hosszúságú* címekben is: a tanulmánycímek között – ha csekély előnnyel is – az ötszavas cím a „győztes”, míg a novellák esetében az élen a háromszavas címek állnak, majd rögtön utánuk az egy- és kétszavasok következnek. Ráadásul a tanulmánycímek még viszonylag kevesebb szó mellett is lehetnek hosszabbak, ugyanis jóval több bennük az *összetett szó* – főképp a szakkifejezések között –, mint a mindennapi nyelv szavaiból építkező novellacímekben, amelyekben itt csak mintegy tucatnyi szó-összetétel található: *fiatalember, öregember, baleset, nőcsábító, fanyelű, szemtanú, aranyifjú, cipőcsokor, muzsikaszó, széntolvaj, hölgyvilág, jósnő* és az *Újpest* tulajdonnév. Ezzel szemben a nyelvészeti szókinccs – mint általában a szaknyelvek – gyakran él az összetétel lehetőségével, különösen a *nyelv-, hang-, szó-, mondat-* előtagok, valamint a *-tudomány, -elmélet, -tan*, továbbá a *-forma, -szerkezet, -képzés* utótagok alkalmazásával. Az itt vizsgált tanulmánycímeknek nagyjából a fele tartalmaz egy vagy több összetett szót; ebből a szempontból a leggazdagabb cím: *Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről* (RÉ).¹⁴ S pusztán az érdekesség kedvéért álljon itt egy-egy kétszavas cím, a mindössze három szótagyi *Hét krajcár* és egy összetételt is tartalmazó hosszabb tanulmánycím: *Nyelvstatisztikai automata* (KoL). Végül a tanulmánycímeknek lehet még egy olyan jellegzetessége, amely szintén hozzájárul a cím meghosszabbodásához, ez pedig a címet gyakran szinte rituálisan lezáró *kérdéséhez* kifejezés: *Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez* (HJ), *A nyelvi modalitás kérdéséhez* (HMI). A *kérdéséhez* kifejezés itt akár el is hagyható anélkül, hogy a cím jelentése csorbulna, hiszen ’az alak és jelentés kapcsolata’ vagy ’a nyelvi modalitás’ az eredeti címek jelentésének minden lényeges összetevőjét megőrzi, kivéve egy stílus- vagy magatartásbeli árnyalatot, a hagyományosan elvárt tudósi szerénység kifejeződését, amellyel a tanulmány szerző talán azt sugallja, hogy nem vállalkozik a kérdés kimerítő tárgya-

¹⁴ A címben szereplő *-ról, -ről* határozóragos főnév használata korábban – latin mintára – gyakori volt a krónikák és az irodalmi művek címeiben is (vö. Balázs 1985: 98–99 és J. Soltész 1965: 175–176), ma azonban már régiesnek hatna. A korpuszban ez a címforma kizárólag a tanulmánycímeket jellemzi (12 esetben), tehát műfajspecifikusnak mondható.

lására, műve csak „hozzászólás”, „hozzájárulás” egy mások által már alaposan vizsgált „kérdés”-hez.¹⁵

A főnévi csoport szerkezete

A címek hosszúságához hasonlóan az őket alkotó főnévi csoportok belső szerkezete is meglehetősen változatos, a determináns nélküli főnevektől a determinánssal ellátott főneveken át a különböző bővítményekkel kiegészített közneve-kig, illetőleg tulajdonnevekig.¹⁶ Bár itt is sok közös vonás mutatkozik a novellák és tanulmányok címei között, felfedezhető néhány, az egyes műfajokra s rajtuk keresztül az illető szövegtípusokra jellemző szerkezeti megoldás és jelentésbeli sajátosság.

A *tulajdonnév* mint az egyénítő megnevezés alapformája különösen alkalmas arra, hogy akár önmagában, akár egy nagyobb egység részeként címet alkosson, azonban ez a szerkezeti különbség egyúttal műfaji különbséggént is értelmezhető. *Önmagában álló személynevet* – a vizsgált példák között – kizárólag novellacímeként találunk: *Jolán* (CsG), és mivel a címet témamegjelölésként foghatjuk fel, a személynevet eleve a novellában elbeszél (fiktív) történet főhőséhez kapcsoljuk, önkéntelenül is megpróbáljuk őt elképzelni, általánosságban, s mégis a maga teljességében. Ezzel szemben a tanulmánycímek kapcsán fent említett, mindössze hat személynév mindig *birtokos szerkezetekben* fordul elő: *Brøndal szófajelmélete* (VE); az illető nyelvészek úgy jelennek meg, mint létező szellemi termékek (könyv, nyelvelmélet, módszer, szófajelmélet, két ízben mondattan) alkotói, s így már a cím tisztázza, hogy az említett személyek szükségképpen egyoldalú megvilágításba kerülnek, konkrét személyként nem fognak megmutatkozni, s ezért a tanulmányon nem kérhetjük számon a novellákban elvárt teljességet. Nem így egy ugyancsak birtokos szerkezetű, de novellacím esetében:

¹⁵ Feltehetően a német szakirodalomban gyakori *Beiträge zu...* kifejezés hatására, amelyből a főnév egyébként szintén elmaradhat. – A *kérdéséhez* kifejezés szerepe nem tévesztendő össze a *...néhány kérdése/problémája; ...elméleti és gyakorlati kérdései* kifejezésekével, melyek eleve tisztázzák, hogy egy témának csak bizonyos vonatkozásai kerülnek szóba: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése* (KáS). Ezekben a kifejezésekben a *kérdése, problémája* főnevek nem hagyhatók el a címből, s mivel ezek a kifejezések a szöveg témájához tartoznak, ilyen használatuk *tematikus* címet eredményez. Ezzel szemben az elhagyható *kérdéséhez* nem járul hozzá a témamegjelöléshez, és bár nem ad szabályos műfaji meghatározást, inkább *rematikus* címet alkot, mert jelentésében hordozza a ’megkérdőjelezés’, ’vitára késztetés’ mozzanatát, amely utalhat az expozitív-argumentatív szövegtípusra.

¹⁶ A főnévi (ill. névszói) csoportok jellegzetességeinek osztályozásáról, a cím alkotóelemeinek kapcsolódásáról a magyarban vö. J. Soltész 1965: 177–180 és Balázs 1985: 101–103.

Bertalan úr feltámadása (HeF), ahol a cím – erőteljes vallási konnotációja miatt is – élet-halál kérdését veti fel (konkrét személlyel történő eseményre utalva), s a novella valóban a főhős és környezete sokrétű viszonyának addig rejtett feszültségeit hozza felszínre.

E néhány példából is belátható, hogy a tanulmánycímekben a név közvetlenül és tárgyilagosan utal egy létező személyre, a novellacím viszont több módon eltérhet a megnevezésnek ettől az alapesetétől (ezt mutatja már a társadalmi rangot jelző „Bertalan úr” megnevezés is). E lehetőségek közül itt kettőt emelek ki. Az egyik esetben a novellacím a *név formája* révén kelthet előzetes képzetértékeléseket az olvasóban (melyekhez hasonlókat nem találhatunk a tanulmánycímekben). Így a név idegen hangzása: *A Drugeth-legenda* (OG), *Amanchich Filippo kalandja* (ChV) titokzatosságával hat; a gúnynev – *Ákombák tanár úr* (TJJ) – szerepeltetése a címekben a nebulókkal szemben tehetetlen, szájalomra méltó ember portréját ígéri, míg a becézett alak eleve a ’kedvesség’, ’bensőséggesség’ jelentésárnyalataival gazdagítja a címet, s gyakran a gyermekek világát idézi – bár azt a novella nem szükségszerűen a felhőtlen boldogság állapotaként ábrázolja, hiszen a *Dódi* (KaF) és a *Miklóska* (KD) című novellák egyaránt a halált állítják a történet középpontjába. A másik esetben viszont a címekben szereplő név formája és hangulata többé-kevésbé semlegesnek tűnik, viszont *összefüggése a szöveggel* nem mutatja a megszokott folytonosságot: a *Fédra* (LG) névről csak lassan derül ki, hogy nem nő, hanem egy cirkuszi tigris neve, az *Anna* (KRL) pedig ennél is szokatlanabb, mert bár a történet főszereplője egy fiatal nő, az olvasó csak a címadási konvencióra hagyatkozva azonosítja a főhőst ezzel a névvel, amely a novella szövegében sehol nem jelenik meg. Mindezek a formai és koherencia-jelenségek elképzelhetetlenek, vagy legalábbis atipikusak lennének a tudományos tanulmány címében.

A tulajdonnevek között a *földrajzi nevek* jóval kisebb számban fordulnak elő még a novellacímekben is, a tanulmánycímekből pedig hiányoznak, leszámítva azt a két címet, melyekben országnevek szerepelnek, jelzői funkcióban: *A magyarországi gépi fordítás néhány kérdése* (SzéGy), *A modern szovjet fonológia néhány kérdése* (SzÉ). A földrajzi nevek hiánya természetesen nem általános jellemzője a tudományos tanulmányoknak, hanem a szakterület függvénye, s így érthető, hogy a nyelvészetben – a földrajzzal, történelemmel ellentétben – ritkán merül fel a vizsgált jelenség és valamilyen egyedi fizikai tér összefüggése. Ha mégis, úgy főként a dialektológiában tájegységek és települések, a nyelvészeti iskolákkal kapcsolatban gyakran városok nevei („a Prágai Nyelvész Kör”) válhatnak fontossá, ám ezekre nincs példa a vizsgált tanulmánycímek között. Viszont a novellák címeiben több – bár a személyneveknél kevesebb – egyedi helynév található: *Egyiptomi József* (CsG), *Budai este* (KGy), *Souvenir de Pesti* (KGy), *Theokritosz Újpesten* (DT); csak alcímekben: *Vándorló legény jegyzetei* (*Bécsi emlék*) (TGy). Ezekon kívül már csak két, az események helyszínét jelölő

név van, egy hajóé: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD) és egy korcsmáé: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy). Figyelemre méltó, hogy míg a személynevek – akár önmagukban: *Terézke* (KM), akár különféle bővítményekkel: *A három Herta* (HGy), *Anitta, a jósnő* (AE) – a főnévi csoport magját képezik, s így a novella témáját jelentik be, addig a helynevek a címekben mindannyiszor bővítményi funkcióban állnak, s ezért csak a várható történet egy körülményét jelölik meg.¹⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helynév ne nyerhetne különös jelentőséget. Így a *Souvenir de Pesth* valójában nem az események helyszínére utal (bár történetesen a helyszín is Pest), hanem egy a műgyűjtő főhős számára kedves festmény felirata, a *Theokritosz Újpesten* két tulajdonneve közötti feszültség pedig azt sejteti, hogy nem mindennapi történet következik: az ókori bukolikus költő kalandja egy mai külvárosi szegényegyedben. De a helynév értékének meghatározása – szoros összefüggésben a személynévvel – az *Egyiptomi József* címben a legbonyolultabb, nem véletlenül, hiszen itt közrejátszik a bibliai áthallás, amely aztán a történetben is végig jelen lesz. Ez a cím egyrészt még a bibliai háttér ismerete nélkül is különös hatást kelthet a szinte vezetőnévnek tűnő jelzői szerepű országnév miatt. Másrészt viszont a felismert bibliai utalás révén a cím értelmezési lehetősége gazdagodik, azt sugallja, hogy az ótestamentumi József-történet felidéződik majd a szövegben. Csakhogy a novella nem a bibliai József és Putifárné történetét meséli újra, hanem annak „kifordított”, megindító változatát: Zalai Jóska Egyiptomban játszódó gyönyörű álmát egy férjes asszonnyal történt egyszeri szép találkozásáról. A címről így utólag kiderül, hogy egyetlen névvel két személyre, rajtuk keresztül pedig két, egyszerre párhuzamos és ellentétes történetre utal. Márpedig az ilyen többértelmű cím élesen szemben áll az egyértelműen fogalmazott tanulmánycímeikkel.

A *köznév* mint a címet alkotó főnévi csoport tagja természetesen sokkal nagyobb számban jelenik meg a példaszövegek címeiben, s ezen a téren a szerkezeti változatosság és a szavak jelentése által felidézett valóság olyan széleskörű, hogy itt is elsősorban a két műfaj különbségeire utaló jelzéseket célszerű megvizsgálunk.

Formailag a legegyszerűbb eset a *névelő nélküli főnév*, amely itt csak novella-címként állhat, mivel egyszavas tanulmánycímek nincsenek a példaszövegekben. Ebben a tömör és hatásos címformában a névelő hiánya nem érinti a cím megnevező és témamegjelölő szerepét, ugyanakkor itt bizonyos mértékig elhomályosul a ’határozott’ ~ ’határozatlan’ jelentés szembenállása. Eltekintve egy többes számú címszótól: *Széntolvajok* (MF), amelyet inkább a ’határozatlan’ jelentéssel ruházunk fel, valamennyi önállóan álló köznév egyes számú. Közülük az állapotot, létezését kifejező főneveket: *Sötétség* (KJ), *Muzsikaszó* (TI), *Béke*

¹⁷ Ritkábban a helynév is állhat önállóan, téma-helyzetben, mint Ottlik Géza regényének címében: *Buda*.

(SzaD) szintén inkább határozatlannak érezzük, hiszen folyamatos szövegben sem előzné meg őket az *egy* határozatlan névelő. Maradnak tehát az egyedi, megszámlálható tárgyakra, dolgokra utaló főnevek, melyek értelmezése az előzőeknél bizonytalanabb: *Kikötő* (GAE), *Cipőcsokor* (KaF), *Aranyifjú* (HS), *Vendég* (KD).¹⁸ Azonban úgy tűnik, hogy ez a bizonytalanság a szerző részéről szándékos lehet, mert így, a határozottság fokának kinyilvánítása nélkül jobban érvényesül a főnév jelentése, ezáltal pedig jelképes ereje: 'egy/a kikötő' egy tragédia helyszíne; 'egy/a cipőcsokor' a főhős halálát okozza egy szürreális történetben; így él 'egy/az aranyifjú'; az Esti Kornélhoz betoppanó rejtelmes vendég – ördög vagy halál – látogatása pedig túlmutat önmagán, az élet nagy kérdéseivel való szembenézés kényszerét jelképezi.¹⁹ Ha így értelmezzük e címeket, nem meglepő, hogy a tanulmányok körében nincs ilyen, az elsődleges jelentésen túli szimbolikus jelentést sugalló cím.

Annak ellenére, hogy a fenti címek formailag egyszerűek, a köznevet tartalmazó címek *alapesetének* mégis inkább a szöveg megnevezéséhez, azonosításához legjobban illő „határozott névelő + főnév” szerkezetet tekinthetjük. Az ilyen alakú címek további fontos eltéréseket mutatnak a két műfaj között. Ez az alapszerkezet ugyanis kizárólag a novellacímekben jelenik meg „tisztában”: *A szemtanú* (HA), *A béka* (CsG), *A fejsze* (MZs), *Az álmodó* (MF), *Az asszony* (KaF). Tanulmányok esetében feltehetően azért lenne szokatlan egy a fentiekhez hasonló cím, pl. „A főnév”, mert ebben a műfaji környezetben a határozott névelő rendszerint generikus értelmű, vagyis a kifejezés a főnevek osztályára utalna, márpedig terjedelmi korlátok miatt egy tanulmányban nincs lehetőség a főnevek osztályának átfogó, kimerítő bemutatására. A tanulmány méreteihez igazított vizsgálódás során a szóban forgó általános fogalmat célszerű bizonyos szempontok szerint szűkíteni, pontosítani, amit a cím nyelvi megfogalmazásában a különféle bővítmények fejeznek ki: *A magyar főnevek elemzése (Gépi fordítás céljaira)* (KóS). Novellacímekben viszont azért lehet gyakoribb és elfogadottabb a bővítmények nélküli határozott főnév, mert a névelő itt – a narratív szövegtípusnak megfelelően – általában egyénítő értelmű, nem a főnév által jelölt tárgyak osztályára utal, hanem annak egy meghatározott tagjára, amely valamilyen módon részt vesz egy történetben. A műfaj konvencióinak ismeretében a novella olvasója mindenesetre így értelmezi a „határozott névelő + főnév” szerkezetű címeket. Az *A béka* cím más szövegtérzetben jelezhetne ugyan állattani leírást, de Csáth Géza novellájában még akkor is egyedi példányra utal, ha a szöveg első mondata a békák osztályára vonatkozik

¹⁸ Egy esetben a novella címe egy újságcímet idéz, tehát a *Hölgyvilág* (KM) „cím a címben”.

¹⁹ Az ezekhez hasonló egyszavas címeknek szimbolikus értéket tulajdonít Balázs János (1985: 107).

(bár kétségtelenül erősen szubjektív hangnemben): „A békát utálom.”, és csak utána következik a történet, amely e kijelentést megindokolja.

Az itt tárgyalt címszerkezet – bár formailag alapvetőnek tekinthető – távolról sem a leggyakoribb, még a novellák esetében sem (ahol, láthattuk, a címek legtöbbször háromszavasak). Úgy tűnik, hogy a művek pusztá megnevezésén túl a szerzők mindkét műfajban a téma gazdagabb megjelölésére törekszenek, s erre a *bővítmenyekkel* kiegészített, határozott vagy határozatlan főnévi csoportok a legalkalmasabbak, úgymint „jelző + jelzett főnév”: *A csúf lány* (KD), *A kategoriális grammatikáról* (KiF); „főnév + értelmező” (csak novellacímekben, tulajdonnévvel): *Madelon, az eb* (SzA); „birtokos jelző + birtok”: *A báró lelke* (ChL), *A stílus hírértéke* (FI); „főnév + határozó”: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD), *A gazdaságosság a szótagképződésben* (BaJ), valamint ezek változatos kombinációi: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészológia tükrében* (HM). Ez utóbbi és több hasonló cím a tanulmányok körében egyúttal azt is példázza, hogy a tömör és pontos tájékoztatás érdekében a tanulmánycímek gyakran többszörös alárendelő szerkezetekkel teszik nyilvánvalóvá a szövegben vizsgált fogalmak szigorú függőségi viszonyait: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (TM), *A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban* (BeJ), *A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez (Vizsgálódás az orosz főnévragozás történetének anyagán)* (PM). Az ilyen tanulmánycímekben nem egyszer egyfajta ellentmondás figyelhető meg nyelvtan és jelentés között, nevezetesen a birtokos szerkezet két tagjának egymáshoz viszonyított fontossága szempontjából. Előfordul ugyanis, hogy a nyelvtanilag központi főnév jelentése szinte kiüresedik, s így e főnév (mint arról fentebb szó volt) elhagyható, mert bár ezáltal megszűnik a birtokos szerkezet, a megmaradó elemek függőségi és jelentésviszonyai nem változnak. Példa erre az idézett *problémája, kérdéséhez* kifejezés, továbbá olyan főnevek, mint *leírás, elemzés, analízis*; a korpuszban főképp *vizsgálat: Az összetételek vizsgálatához* (TZs). Ezek a kifejezések a tudományos szövegnek annyira természetes velejárói, hogy információértékük viszonylag csekély, s ezért az olvasó figyelme a cím többi alkotórésze felé fordul. Ezzel szemben a birtokos szerkezetű novellacímeknek mindkét tagja nagyjából egyforma súlyú információt hordoz, és elképzelhető, hogy csak pszicholingvisztikai kísérletek tudnák kimutatni, melyik összetevő ragadja meg az olvasót a már idézett *A báró lelke* (ChL), *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *Bertalan úr feltámadása* (HeF), *Amanchich Filippo kalandja* (ChV) címekben, hasonlóképp a következőkben: *Szent Ildefonso bálja* (KM), *A sánta fiatalember naplója* (SzE), *A rossz baba karrierje* (KD). Az egyetemességre törekvő novellacímekben ugyanis sokkal kisebb a valószínűsége valamely szó előfordulásának, ezért egy-egy szó megjelenése mindig nagyobb jelentőséggel bír, mint néhány, szinte töltelékszóként alkalmazott elem a tanulmánycímekben.

Ez utóbbiakban viszont bizonyos szókapcsolatok tagjai között olyan erős kohézió áll fenn, hogy a szavak egymásra következése nagyjából megjósolható: „nyelvi + jel/rendszer”: *A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról* (AL), *Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje* (PF); „generatív + grammatika”: *A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában* (KÁS); „gépi + fordítás”: *Az orosz–magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései* (HGy).²⁰

Az alárendelő szerkezetekben található bővítmények jelentése tehát ugyanúgy az egyetemesség és egy (itt a nyelvvel kapcsolatos) szűkebb fogalomkör különbségét mutatja a két műfajban, mint a főnévi csoportok központi elemeinek jelentése. A novellacímekben a tulajdonságok és körülmények változatossága a központi főnév által jelölt személy vagy tárgy egyediségét fejezi ki: *A fületlen ember* (AZ), *A vak asszony* (SzE), *A bolond magyar* (KD), *Fanyelű bicska* (TÁ), *Régi tavaszi háború* (AE). A tanulmánycímekben szereplő bővítmények – mivel ritkán állnak egymagukban a főnév mellett – meglehetősen összetett fogalmi viszonyokat tükröznek, amelyek esetleg többféleképpen is strukturálhatók. Így a következő, rövidnek tekinthető címben, *Fonológiai struktúrák diakronikus változása* (KiF) a négy fogalom értelmezése különböző szűkebb kapcsolódásokat tesz lehetővé: 1) 1 központi főnév (*változása*) + 3 (nem egyenrangú) bővítmény; 2) 2 hasonló felépítésű, de a birtokos szerkezeten belül nem egyenrangú jelzős szintagma (*fonológiai struktúrák + diakronikus változása*), amelyekből a jelzőket elhagyva kialakul mintegy a tanulmány váza (*struktúrák változása*); 3) ha viszont a két jelzőt emeljük ki, megkapjuk a nyelvészeti ágat és a vizsgálati szemléletet (*diakrón fonológia*), vagyis a címnek azt a részét, amely feltehetően a legjobban körülhatárolja a témát. Ha pedig ezt a címet kissé átfogalmazva a központi elemhez egy határozói bővítményt kapcsolunk: „diakronikus változás a fonológiai struktúrákban”, újabb érdekes különbséget fedezhetünk fel a tanulmánycímek és novellacímek között. Mindkettőben találunk ugyanis helyhatározói bővítményeket, de míg a novellacímek rendszerint fizikai tereket ábrázolnak: *Theokritosz Újpesten* (DT), *Aladdin atyja sírjánál* (FM), *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy), a tanulmánycímekben gyakori *-ban*, *-ben* ragos határozók mentális terekre utalnak, egy fogalomnak egy tágabb fogalomban vagy valamely elméletben, tudományágban való bennfoglalását fejezik ki: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében* (BaJ), *Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában* (JSK), *A szótár a generatív nyelvreírásban*

²⁰ A szavak egymásra következésének valószínűsége természetesen a novellacímekben is változó mértékű: a *kifeszített* melléknévi igenév bizonyára kevesebb főnév előtt állhat jelzőként, mint az *utolsó* melléknév: *A kifeszített íj* (SziGy); *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy) és *Az utolsó nap* (TW).

(SzéGy), *Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben* (KiF).²¹ Hasonlóan érdekes eltérést mutatnak a címek abban a tekintetben, hogy milyen módon utalnak az időre. Az ilyen utalások a tanulmánycímekben elég ritkák, mert az önmagukban szemlélt elvont fogalmak időtlenek, legfeljebb a nyelvfejlődés korszakai képezhetnek többé-kevésbé határozott időkereteket: *Nyelvtörténet és mai nyelv (Adalékok a nyelvi szinkrónia és diakrónia viszonyához)* (BL). De már egy olyan címben, ahol a korszak említése nélkül áll a *nyelvtörténet* szó: *A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata* (PF), az időre csak áttételesen történik utalás, csakúgy, mint amikor a címben egy nyelvész neve vagy egy korhoz köthető irányzat (pl. a generatív grammatika) szerepel. Ezek amúgy is külsődleges tényezők a nyelvhez képest, s erre világos példát ad egy olyan cím, melynek értelmezéséhez ismerni kell a tanulmány megjelenésének dátumát: *Az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról* (MK) (1963). Feltűnő, de természetes az is, hogy ezek a címek nem időhatározók formájában utalnak az időre, hiszen az inkább jellemezhetné az eseményeket idéző novellacímeket. Ezért viszont éppoly feltűnő, hogy a szöveganyag novellacímei is változatos mondattani megoldásokkal fejezik ki az idő különböző vonatkozásait, korszakot, évszakot, napszakot, ünnep idejét, életkort, időhatárt: *Régi tavaszi háború* (AE), *Budai este* (KGy), *Karácsonyi Madonna – Regényes legenda, 1907* (BM), *A szánta fiatalember naplója* (SzE), *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *Az utolsó nap* (TW), *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy). Szemben a gyakoribb helyhatározókkal mindössze két címben található időhatározó; az egyik a történet végén bekövetkező büntény idejét jelenti be rejtélyesen: *Éjjel, félégy után* (NaL), míg a másik egy hosszabb, összetettebb időhatározóval a főhős egész életét átfogja: *Tóbiás útja születéstől a halálig* (KL). Az idő a novelláknak már a címében úgy mutatkozik meg, mint az eseményekhez kapcsolódó körülmény, nem külsődleges tényező, hanem a történet szerves része, a legutóbbi cím pedig hangsúlyozottan a novellai teljességet, egyetemességet képviseli.

Mint a példákból látható, az alárendelés a címben rendkívül gyakori, de természetesen megjelenik a *mellérendelés* is, érdekes módon nagyobb számban a tanulmányok címeiben. Úgy tűnik, a novellában ritkább eset az, hogy két egyenrangú szereplő vagy tárgy álljon egymás mellett, s ezt már a cím is jelezze: *Mariska és János* (NaL), *Kamélia és muskátli* (MZs), bár ez utóbbi címben – a kapcsolatos mellérendelés ellenére – a két virág két ellentétes nőtípust és világot jelképez. Tanulmányok címeiben azonban többször előfordul két vagy három tagból álló, általában az *és* kötőszóval megalkotott mellérendelés, melyben azonos szinten elhelyezkedő (vagy legalábbis akként bemutatott) jelenségek, kutatá-

²¹ Természetesen egy novellacím is utalhat mentális térre, nem feltétlenül határozó formájában, hanem magával a főnévvel: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), vagyis ami az álomban történik.

si területek vagy tudományágak kapcsolódnak össze oly módon, hogy megőrzik önállóságukat, de egyben sugallják a dolgok összefüggését, esetleg kölcsönhatását: *Hangváltakozás és hangváltozás* (FI), *Szórend és mondathangsúly (Pánkrón jegyzetek)* (DL), *Szóképzés, lexika és szintaxis* (BeJ), *Nyelvföldrajz és dialektológia* (HM), *Matematikai és nyelvi struktúrák* (KaL), *Információelmélet és nyelvészet* (RA).²²

Egy utolsó formai megoldást érdemes még röviden szemügyre vennünk, ez pedig a *mondatszerkezetű cím*, amely a korábbi címadási szokásokhoz képest sokkal ritkábban fordul elő, s ha a két műfajt tekintjük a példaszövegekben, jelentős arányeltolódás mutatkozik a novellák javára, mert hat novellacímrel szemben egyetlen tanulmánycím áll. A novellacímekben egy hiányos, nominális mondat: *Szerelem, semmi több* (SziGy) kivételével majdnem mind szabályos, „alany + állítmány” szerkezetű kijelentő mondat, melyben kifejeződik a főhős és a történet központi eseménye (beleértve a teret vagy az időt): *Gulliver tovább utazik* (SzaD), *Horváthné meghal* (NÉL), de akár homályban is maradhat a főhős, ha fontosabb a történet maga: *B.városában történt...* (PK), *Letűnt a boldog óra már* (SzE). Ez utóbbi cím a szórend miatt érzelmi többletet is sugall, vagyis bizonyos elbeszélői magatartást, „jelenlétet”, amely viszont egészen nyíltan mutatkozik meg az egyetlen első személyű igealakot tartalmazó címben: *Öregszem mégis...* (GA). A narratív szövegeknek e változatos jelentéseket, sőt személyes hangot, érzelmet hordozó címeihez képest a *Tagolható-e a hanglejtés?* (FI) tanulmánycím – a nyelvészeti szakkifejezésen túl – a kérdő forma révén gondolkodásra késztet, szinte vitára ingerel, s ezzel a tudományos tanulmány, illetőleg az expozitív-argumentatív szövegtípus lényegét fejezi ki.

Összegezés

E tanulmány azt kívánta elemezni, hogy egy tágabb értelemben vett koherencia miként valósul meg a cím és a szövegtest között, közelebbről: mennyiben képes a cím megelőlegezni nemcsak az adott szöveg témáját, hanem a szöveg werlich-i értelemben meghatározott típusát is. A cím bizonyos formai jegyei (szókincs, nyelvtani szerkezet) és jelentésbeli sajátosságai (a főnévi csoport generikus, ill. egyedi vonatkozása, a határozottság foka, a felidézett tárgyak és fogalmak köre, tér-idő viszonyok) igazolják azt a feltevést, hogy a szövegtípusok – jelen esetben a novellák és nyelvészeti tanulmányok formájában megvalósuló *narratív* és *expozitív-argumentatív* szövegtípusok – jellegzetességei már a címben is megmutatkoznak, egymáshoz képest pedig világosan elkülönülnek. A szűkebb, szaktudományos fogalomkörrel érintő tanulmánycímek – és általában az expozitív-argumen-

²² Az ilyen, „*x és y* típusú, szimmetrikus címek” arányos szerkezetükkel a „jóhangzás követelményeit” is figyelembe veszik. Vö. J. Soltész 1965: 181.

tatív szövegek címei – rendszerint informatívabbak a novellacímeknél, pontosabban tájékoztatnak a szöveg tartalmáról, s így eleve meghatározzák az olvasó gondolkodásának irányát, sőt befolyásolhatják abban a szándékában, hogy egyáltalán elolvasson-e egy adott tanulmányt. Viszont az egyetemességre törekvő, időnként szimbolikus novellacímek – s így általában a narratív szövegek címei – már önmagukban is az olvasó képzeletére hatnak erősebben, gondolatai számára tágabb teret, nagyobb szabadságot adnak, s a tanulmányok által nyújtott szigorúan intellektuális élményen túl esztétikai élvezetet is ígérnek.

A kutatás egy későbbi szakaszában érdekes lenne megvizsgálni, vajon a szöveg kezdőmondata mennyiben tartalmaz a szövegtípusból eredő jellegzetes vonásokat, mert így pontosabb képet kapnánk a *cím – szövegkezdés – szövegtípus* hármasságáról.

Irodalomjegyzék

- ADAM, J.-M. 1992. *Les Textes: types et prototypes*. Paris: Nathan.
- BALÁZS J. 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat.
- BEAUGRANDE, R.-A. de–DRESSLER, W. U. 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- GENETTE, G. 1987. *Seuils*. Paris: Seuil.
- HOEK, L. H. 1980. *La marque du titre. Dispositifs sémiotiques d'une pratique textuelle*. La Haye–Paris–New York: Mouton.
- JAKOBSON, R. 1972. Nyelvészet és poétika. In: Jakobson, R. *Hang – Jel – Vers* (2. bővített kiadás, válogatta: Fónagy Iván és Szépe György). Budapest: Gondolat, 229–276. (= Roman Jakobson. „Closing Statement: Linguistics and Poetics”. In: *Style in Language* [ed. Thomas A. Sebeok]. New York–London: MIT–John Wiley & Sons, 1960, 350–377).
- SKUTTA F. 2013. Débuts de textes et progression thématique. In: *Verbum XXXV/1-2*. Presses Universitaires de Nancy, 187–204.
- J. SOLTÉSZ K. 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. In: *Magyar Nyelvőr* 89, 174–187.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- WEINRICH, H. ⁵1994. *Tempus. Besprochene und erzählte Welt* (1964). Stuttgart–Berlin–Köln: Kohlhammer.
- WERLICH, E. 1975. *Typologie der Texte*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Források

Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008.

20. századi magyar novellák – 1905-1920 (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011.

Általános nyelvészeti tanulmányok (szerkesztő: Telegdi Zsigmond). Budapest: Akadémiai Kiadó. I (1963), II (1964, társszerkesztő: Kalmár László), III (1965), IV (1966), V (1967).

Title and Text Type

The paper aims to describe the cohesive and coherence-related types of connections between the title and the subsequent text, with the idea that the structure of the title is partly determined by the *text type* the particular text belongs to. Contrasting features of *narrative* texts (68 early 20th century Hungarian short stories) and *argumentative* texts (70 articles in the field of general linguistics) clearly show how certain lexical, syntactic and semantic differences between the two sets of titles influence our expectations concerning the nature of the text we are going to read.

Függelék

Az elemzett novellák és tanulmányok címjegyzéke kötetenként²³

Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella

Móricz Zsigmond: *Hét krajcár* (MZs)

Babits Mihály: *Karácsonyi Madonna – Regényes legenda, 1907* (BM)

Szomory Dezső: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD)

Füst Mihály: *Aladdin atyja sírjánál* (FM)

Csáth Géza: *Egyiptomi József* (CsG)

Kafka Margit: *Szent Ildefonso bálja* (KM)

Szabó Dezső: *Gulliver tovább utazik* (SzaD)

Ambrus Zoltán: *A fületlen ember* (AZ)

Szép Ernő: *A sánta fiatalember naplója* (SzE)

Ady Endre: *Régi tavaszi háború* (AE)

Török Gyula: *Vándorló legény jegyzetei (Bécsi emlék)* (TGy)

Cholnoky László: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL)

Szini Gyula: *A kifeszített íj* (SziGy)

Nagy Lajos: *Utcai baleset* (NaL)

Kodolányi János: *Sötétség* (KJ)

Laczkó Géza: *Fédra* (LG)

Kosáryné Réz Lola: *Anna* (KRL)

Németh László: *Horváthné meghal* (NéL)

²³ A címjegyzék az egyes kötetekben felállított sorrendet követi, ezért itt elkerülhetőnek tartom az oldalszámok jelzését. A főszövegben alkalmazott rövidítések miatt a címek után megadom a szerzők nevének rövidített jelzését.

Cím és szövegtípus

Remenyik Zsigmond: *A két varjú* (RZs)
Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy)
Pap Károly: *B.városában történt...* (PK)
Tersánszky J. Jenő: *Egy nőcsábító naplójából* (TJJ)
Kosztolányi Dezső: *Vendég* (KD)
Kassák Lajos: *Tóbiás útja születéstől a halálig* (KL)
Tamási Áron: *Fanyelű bicska* (TÁ)
Déry Tibor: *Theokritosz Újpesten* (DT)
Szerb Antal: *Madelon, az eb* (SZA)
Gelléri Andor Endre: *Kikötő* (GAE)
Karinthy Frigyes: *Az ember és a kép (Diamonológ 1936-ból, színházakkal szemben nem kézirat, copyright nincs, bármelyik előadhatja)* (KaF)
Hevesi András: *A szemtanú* (HA)
Hunyady Sándor: *Aranyifjú* (HS)
Ottlik Géza: *A Drugeth-legenda* (OG)
Cs. Szabó László: *A kolostor előtt* (CsSZL)
Illés Endre: *Zsuzsa* (IE)

20. századi magyar novellák – 1905-1920

Krúdy Gyula: *Budai este* (KGy)
Szini Gyula: *Szerelem, semmi több* (SziGy)
Nagy Lajos: *Mariska és János* (NaL)
Herczeg Ferenc: *Bertalan úr feltámadása* (HeF)
Tóth Wanda: *Az utolsó nap* (TW)
Kosztolányi Dezső: *A csúflány* (KD)
Szép Ernő: *Letűnt a boldog óra már* (SzE)
Kaffka Margit: *Terézke* (KM)
Móricz Zsigmond: *Csipkés Komárominé* (MZs)
Csáth Géza: *Jolán* (CsG)
Kosztolányi Dezső: *A rossz baba karrierje* (KD)
Kosztolányi Dezső: *Miklóska* (KD)
Tersánszky Józsi Jenő: *Ákombák tanár úr* (TJJ)
Gábor Andor: *Öregszem mégis...* (GA)
Karinthy Frigyes: *Dódi* (KaF)
Karinthy Frigyes: *Cipőcsokor* (KaF)
Csáth Géza: *A béka* (CsG)
Nagy Lajos: *Éjjel, félegy után* (NaL)
Kosztolányi Dezső: *A bolond magyar* (KD)
Móricz Zsigmond: *A fejsze* (MZs)
Szép Ernő: *A vak asszony* (SzE)
Havas Gyula: *A három Herta* (HGy)
Szabó Dezső: *Béke* (SzaD)
Tömörkény István: *Muzsikaszó* (TI)
Cholnoky László: *A báró lelke* (ChL)

Molnár Ferenc: *Széntolvajok* (MF)
Móricz Zsigmond: *Kamélia és muskátli* (MZs)
Kafka Margit: *Hölgyvilág* (KM)
Molnár Ferenc: *Az álmodó* (MF)
Krúdy Gyula: *Souvenir de Pesth* (KGy)
Cholnoky Viktor: *Amanchich Filippo kalandja* (ChV)
Ady Endre: *Anitta, a jósnő* (AE)
Karinthy Frigyes: *Az asszony* (KaF)
Krúdy Gyula: *Régi regények* (KGy)

*Általános Nyelvészeti Tanulmányok*²⁴

I. kötet

Antal László: *A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról* (AL)
Bakos Ferenc: *A nyelvtudomány néhány elvi kérdéséhez (Megjegyzések Alexandru Graur új könyvéhez)* (BF)
Balázs János: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében* (BaJ)
Berrár Jolán: *A mondat formai ismertetőjegyei* (BeJ)
Elekfi László: *John Ries és mondattani elmélete* (EL)
Fónagy Iván: *A stílus hírértéke* (FI)
Herman József: *Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez* (HJ)
Hutterer Miklós: *Nyelvföldrajz és dialektológia* (HM)
Károly Sándor: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése* (KÁS)
Kiefer Ferenc: *A halmazelmélet egy nyelvészeti alkalmazásáról* (KiF)
Magdics Klára: *Az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról* (MK)
Papp Ferenc: *Az után névutós szerkezetek transzformációs analízise* (PF)
J. Soltész Katalin: *Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában* (JSK)
Szépe György: *A generatív grammatika transzformációs modelljéről* (SzéGy)
Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meghasonlításáról* (TZs)
Temesi Mihály: *Weisgerber nyelvelmélete* (TM)²⁵
Vértes Edit: *Brøndal szófajelmélete* (VE)

II. kötet

Kalmár László: *Matematikai és nyelvi struktúrák* (KaL)
Papp Ferenc: *Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje* (PF)
Kiefer Ferenc: *Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben* (KiF)
Dömölki Bálint–Fónagy Iván–Szende Tamás: *Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok* (DB–FI–SzT)
Kozma László: *Nyelvstatisztikai automata* (KoL)

²⁴ Gyakran nem teljesen azonos a tanulmány címe és a *Tartalomjegyzék*ben megjelenő cím; ilyenkor a tanulmány szövege fölötti címet adom meg.

²⁵ A név az eredeti nyomtatott címben tévesen szerepel (a tanulmányban és a *Tartalomjegyzék*ben már helyesen: *Weisgerber*).

Cím és szövegtípus

- Hell György: *Az orosz–magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései* (HGy)
Kónyi Sándor: *A magyar–orosz gépi fordítás néhány problémája* (KóS)
Hadas Ferenc: *Az orosz–magyar nyelvtani szótárról* (HaF)
Szépe György: *A magyarországi gépi fordítás néhány kérdése* (SzéGy)
Sipőczy Győző: *Az eljárás kifejezések programozási kérdései* (SGy)
Rényi Alfréd: *Információelmélet és nyelvészet* (RA)
Ruzsiczky Éva: *Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről* (RÉ)

III. kötet

- Antal László: *Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról* (AL)
Balázs János: *A szintagmatizálódás alapfeltétele* (BaJ)
Berrár Jolán: *Szóképzés, lexika és szintaxis* (BeJ)
Dezső László: *A magyar szórend strukturális vizsgálata (Problémavázlat)* (DL)
Fónagy Iván: *Tagolható-e a hanglejtés?* (FI)
Hell György: *Különféle grammatikák a gépi fordításban* (HGy)
Károly Sándor: *Egy morfológiai szerkezetten vázlata* (KáS)
Kiefer Ferenc: *A kategoriális grammatikáról* (KiF)
Klauszer Judit: *A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez* (KJ)
Kónyi Sándor: *A magyar főnevek elemzése (Gépi fordítás céljaira)* (KóS)
H. Molnár Ilona: *A nyelvi modalitás kérdéséhez* (HMI)
Papp Ferenc: *Szemiotikai jegyzetek* (PF)
Sipőczy Győző: *Az orosz–magyar gépi fordítás néhány szemantikai vonatkozása* (SGy)
Szántó Éva: *A modern szovjet fonológia néhány kérdése* (SzÉ)
Telegdi Zsigmond: *Az összetételek vizsgálatához* (TZs)
Zsilka János: *A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében* (ZsJ)

IV. kötet

- Balázs János: *Jel és jelölési érték* (BaJ)
Dezső László: *A szemantika és a lexikológia néhány kérdése* (DL)
Fónagy Iván: *A beszéd kettős kódolása* (FI)
Hell György: *Szemantika a gépi fordításban* (HGy)
Károly Sándor: *A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában* (KáS)
Kiefer Ferenc: *A jelentéselmélet formalizálásáról* (KiF)
H. Molnár Ilona: *A vonzat és jelentés kérdéséhez* (HMI)
Szépe György: *A szótár a generatív nyelvelírásban* (SzéGy)
Telegdi Zsigmond: *Nominalizáció és történelem* (TZs)
Temesi Mihály: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (TM)
Zsilka János: *Nyelvi rendszer – „kernel”* (ZsJ)

V. kötet

- Balázs János: *A gazdaságosság a szótagképződésben* (BaJ)
Benkő Loránd: *Nyelvtörténet és mai nyelv (Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához)* (BL)

- Berrár Jolán: *A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban* (BeJ)
- Dezső László: *Szórend és mondathangsúly (Pánkrón jegyzetek)* (DL)
- Fónagy Iván: *Hangváltakozás és hangváltozás* (FI)
- Herman József: *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* (HJ)
- Hutterer Miklós: *A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészológia tükrében* (HM)
- Károly Sándor: *A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális–funkcionális és történeti vizsgálata)* (KÁS)
- Kiefer Ferenc: *Fonológiai struktúrák diakronikus változása* (KiF)
- Papp Ferenc: *A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata* (PF)
- Péter Mihály: *A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez (Vizsgálódás az orosz főnévragozás történetének anyagán)* (PM)
- Szépe György: *Megjegyzések a magyar nominális mondatról* (SzéGy)
- Telegdi Zsigmond: *A „történeti nyelvtan” kettős értelme* (TZs)
- Zsilka János: *A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez (Prepozíciók és preverbiumok kialakulása a görögben)* (ZsJ)